

суспільства визначалася державою автоматично, де похідною було обмовляння хоча б одного члена сім'ї у куркульській діяльності. У подальшому це слугувало підґрунтям для застосування різного роду покарань. Так, в одному із 5 пунктів звіту Полтавського міського комітету партії "Характерні факти і дії класового ворога" знаходимо: 1) "Артіль Супрунівської сільради... ганебно провалила хлібозаготівлю 1932 року... не дивно... колгоспом заправляла така згряя: городник артіль – Шебітько – куркуль; активіст колгоспу – Сосновський – син куркуля... їх було викрито і засуджено, а основного організатора заслано у далекі концтабори" [5, 23]. 2) "Артіль Буланівської сільради... провалювала усі завдання... Голова артіль – Кишинець – член фракції "лівих", батько куркуль... Постановили: засудити Кишеня до розстрілу, інших – на різні терміни ув'язнення" [5, 24].

У цьому ж звіті серед низки розроблених заходів по розкуркуленню українських родин чітко простежується державна регламентація селянських сімей. Згідно з інструкцією "Про порядок розкуркулення і виселення кулаків", у зазначеному районі за 1931 рік передбачалися: Районний Виконавчий комітет завчасно назначав пункти переселення; тимчасово не підлягали виселенню хворі малолітні діти та їхні матері; жінки з великим терміном вагітності; тяжко хворі дорослі; діти куркулів, що добровільно відмовилися від батьків. Цей пункт наведемо дослівно: "В случае если сын кулака или дочь, подлежащие выселению вместе со всей семьей состояли в пионерском отряде или были связаны с комсомольским активом, заявляют, что хотят порвать с отцом, и сельсовету известно, что это подлинное их желание, такой сын или дочь кулака до 16-летнего возраста могут быть оставлены...но нужна тщательная проверка, индивидуальный подход и особое внимание в каждом отдельном случае" [6, 47]. Подальше ознайомлення з вищезазначеною інструкцією дозволяє розкрити принципи розкуркулення: сама операція виселення куркульських сімей здійснювалася з 4 до 7 години ранку; до кожного двору одночасно прибувала комісія для оцінки майна та техніка для перевезення куркульських сімей; пакування і вантаження речей відбувалися швидко (не більше 1 години) та одночасно у всіх дворищах; заборонялося прощання з родичами, друзями, знайомими; після від'їзду машин у селі залишався керівник або його заступник з переселення куркульських сімей і проводив роз'яснювальну роботу [6, 49-50].

Отже, процес розкуркулення через призму політичних та соціальних перетворень став не тільки періодом ліквідації певного прошарку суспільства, а й фактичним нищенням української сім'ї. Держава цілком регламентувала поведінку розкуркулених родин і змінювала основу моральної поведінки її членів. Та найголовніше те, що влада в радянському суспільстві мала абсолютну прерогативу. Тому в аспекті державної регламентації селянських сімей у радянській Україні першої половини 1930-х років утверджується такий принцип влади, що передбачає відсутність будь-якої відповідальності держави за свої вчинки перед народом, у тому числі і членами розкуркулених родин.

Процес розкуркулення виступив яскравим доказом того, що українські сім'ї стали заручниками політичної системи через призму впровадження

тотальних змін усього суспільства. У свою чергу переселення розкуркулених родин забезпечило виконання поставлених соціалістичних завдань ударними темпами. Адже кількісний критерій для будівництва мав вагоме значення, а залежність від влади і страх членів селянських сімей за своїх родичів змушували їх бездоганно виконувати регламентаційні вимоги держави.

1. Кіульницький С.В., Даниленко В.М. та ін. *Сталінізм на Україні (20-30-ті рр.)* – К., 1991; Кіульницький С.В. *Між двома світовими війнами (1921-1939)*. – К., 1996; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. *Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.)*. – К., 1991; Касьянов Г.В. *Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х рр.: соціальний портрет та історична доля*. – К., 1992; Білас І.Г. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953*. – К., 1994; Білокін С. *Смерть Митрополита Липківського // Людина і світ*. – 1992. – № 4; *Його ж: Останні тижні Михайла Бойчука // Розбудова держави*. – 1992. – № 7; Табачник Д.В., Ростальний В.М. *Комсомол України: трагічні сторінки історії*. – К., 1990; Усенко І.Б. *Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України*. – 1990. – № 2; Шаповал Ю.І. *У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні*. – К., 1990; Костюк Г. *Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження дослідника*. – К., 1995.
2. Ресніт О.Г. *Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії: Навчальний посібник*. – К., 2004; Капустян Г.Т. *Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття*. – Кременчук, 2003; Кіульницький С.В. *1. Демографічні наслідки голодомору 1933 років в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні. Документи та матеріали / ІАНУ Український інститут історії України*. – К., 2003.
3. *Реабілітовані історією (АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред) та ін.* – Київ-Полтава, 1992.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277.
5. *Державний архів Полтавської області (далі ДАПО)*. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 33.
6. ДАПО. – Ф.12. – Оп. 1. – Спр. 3.

О.С. Любанська

РЕЛІГІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ СЕЛЯН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)

Північне Приазов'я є доволі специфічним регіоном як в етнокультурному, так, відповідно, і в релігійному відношенні. Причиною такої яскравої строкатості слугувала колонізаційна політика уряду Російської імперії. В межах даної публікації особлива увага буде звернута на релігійну приналежність селянства Північного Приазов'я, так як тема є надзвичайно цікавою і наразі, саме під таким кутом, ще не достатньо досліджена. Безпосередньо селянство відіграло провідну роль в освоєнні краю, тому що для Північного Приазов'я, як для складової частини Південної України, характерними були величезні масиви малозаселених плодючих ґрунтів. Фактично всі селяни-переселенці належали до різних конфесій, що суттєво вплинуло на релігійну ситуацію у регіоні.

Метою даної розвідки є встановлення релігійної приналежності основного масиву селянства

Північного Приазов'я. В межах комплексного дослідження з проблем міжконфесійних взаємин в регіоні це питання є наразі актуальним і потребує окремого висвітлення.

Серед найбільш значущих досліджень, дотичних до цієї проблематики, можна виділити праці І.І. Лимана стосовно православної Церкви на Півдні України, роботи з історії російської Церкви М.М. Нікольського; здобутки таких науковців, як Н.І. Бацак, К.С. Лях, С.І. Пачева, А.В. Гедьо, які займалися проблемами окремих етнічних груп колоністів.

Найактивнішу роль в господарському освоєнні земель Приазов'я у кінці XVIII – XIX ст. відіграло селянство. Можна виділити дві провідні тенденції в механізмі заселення краю: по-перше, це вільна народна колонізація, яка мала переважно стихійний характер; по-друге – переселення, яке суворо регулювалося та стимулювалося владою і мало організований характер. Отримання статусу іноземних поселенців згідно із законами 1751, 1762 та 1763 рр., означало надання багатьох пільг і привілеїв (забезпечення величезними земельними ділянками, звільнення на тривалий строк від податків та рекрутчини тощо).

Більшість мешканців регіону сповідувала християнську віру. Православне населення складалось переважно з колишніх мешканців Вольностей Війська Запорозького, сусідніх територій Південної України, переселенців із центральних та північних українських губерній Російської імперії, а також Правобережжя, частини поселенців з Великоросійських губерній та Османської імперії. [1, 88]. Крім українців та росіян, до православного крила християнства належали греки, болгари, вірмени, серби, молдавани, цигани та інші. Слід зауважити, що не всі, а просто більшість з представників згаданих етносів сповідувала православ'я.

Представники православ'я не були однорідною масою. Існували відмінності і в обрядовості, і в релігійному світосприйнятті (наприклад, між українцями та греками). Що ж до вірмен, то вони офіційно йменувалися вірменами Григоріанськими, або Григоріанами, тобто належали до грецької (східної) церкви, але зі змінами в обрядовості, запровадженій святителем великої Вірменії св. Григорієм.

Детальніше зупинимося на релігійній приналежності грецьких переселенців до краю. При освоєнні земельних масивів Північного Приазов'я саме переселення греків було найвідчутнішим. У 1778 р. їх переселили до Азовської губернії під проводом митрополита Готського та Кафського Ігнатія [2, 116]. Ми не будемо зосереджувати увагу на механізмах переселення, розглянемо лише певні особливості релігійної культури грецької спільноти.

Традиційна греко-візантійська християнська обрядовість зазнала впливів мусульманської культури і значно змінилася, набувши оригінальних рис, що відрізняли церковні відправи й обряди кримських греків (родильно-хрестильного, весільного, поховально-поминального тощо циклів) від обрядовості, звичайно властивої східно-християнській культурній традиції.

Законами від 14 березня та 21 травня 1779 р. була проголошена духовна автономія маріупольських греків. Першим митрополитом Феодосійським та Маріупольським став з правом довічного управління

останній кримський митрополит Готсько-Кафський Ігнатій. Після його смерті грецькі поселення перейшли у ведення архієпископа Словенського та Херсонського. Та в 1787 р. греки запросили призначити їм окремого архієрея з греків. У відповідь на це прохання при кафедрі Катеринославської (згодом – Новоросійської) єпархії було відкрито вікаріатство під назвою Феодосійської та Маріупольської єпархії [3, 138]. Феодосійська і Маріупольська вікарна єпархія проіснувала недовго і була скасована за Указом Св. Синоду від 16 жовтня 1799 р. "з огляду на малу кількість у цій єпархії церков" [4, 11].

Отже, конфесійна автономія приазовських греків проіснувала лише 20 років, після чого в Маріуполі та повіті було введено церковне управління на загальних підставах. З другої половини XIX ст. в грецькі благочиння міста і повіту стали призначатися священники з росіян та українців. Нарешті, з 1873 р. богослужіння в усіх храмах міста та грецьких сіл стало правитися виключно церковно-слов'янською мовою [5, 78].

Окрему групу переселенців становили російські старообрядці, які емігрували внаслідок протесту проти церковної реформи патріарха Нікона, а також проти кріпосницького гніту. До основних відмінностей між офіційною пореформеною православною церквою та старообрядництвом можна віднести: використання "харатейних" книг замість нововведених та відредагованих; двоперст'я замість нововведеного триперст'я; почитання хреста, складеного з трьох частин, а не з двох; вживання імені Ісус замість Ісус; значні відмінності у формулюванні символу віри та у богослужбних чинах. [6, 188] Старовіри стверджували, що саме вони зберігають істинне православ'я, а візантійський варіант, який взяв за зразок Нікон, суттєво змінився та зазнав значних впливів з боку католицького та турецького світів.

Міркування самозбереження визначали релігійну поведінку старообрядців стосовно православного оточення: вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників за рахунок українських неофітів з різних причин, у тому числі через побоювання втратити терпиме до себе ставлення.

У контексті розгляду питання про релігійну приналежність старовірських громад не можна не згадати про феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України і в тому числі й у Північному Приазов'ї. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 році на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників сл. Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [7, 152].

27 жовтня 1800 року Павло I затвердив складені Платоном, митрополитом Московським "Пункти або правила єдиновір'я" [8]. Ця дата офіційно і вважається днем народження єдиновір'я на теренах Російської імперії. Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я і саме тому суттєво не закріпилося в регіоні.

Північне Приазов'я стало притулком і для сектантів, які за змістом певною мірою "зливалися" зі старообрядництвом. Однак на відміну від останнього,

сектантство не входило в рамки православ'я, в той час як старовіри вважалися представниками одного з його різновидів [9, 307]. Зокрема мова йде про духоборів, молокан, скопців тощо.

Духоборство – сільський рух, однак він складався переважно не з кріпаків, позбавлених релігійної самотворчості, а з вільних селян, діяльніших і заможніших. Ця секта "духовних християн", як вони самі себе називали, засуджувала вчення, таїнства та обряди офіційної православної Церкви; відкидали ікони, мощі і навіть хрести. Шлюби освячували виключно вдома. Вони вважали, що всі політичні та церковні заклади – тимчасове явище і вони зникнуть, коли любов остаточно запанує в світі; коли всі люди стануть подібними до них – духоборів. На відміну від хлістів стверджували, що одкровення надає дух, однак не через екстатичні радення, а лише через розумне дослідження та розмірковування. Христос у їхньому трактуванні – божественний розум, який втілює в Ісуса, потім в перших римських пап, а пізніше – в вождів духоборів (зокрема, в Силуяна Колеснікова). Після смерті вождів цей дух буде автоматично перевтілюватися в їхніх синів. Таким чином, статус Христа у духоборів був спадковим [10, 256].

На початку XIX ст. духобори організували компактні поселення Молочної води на правому березі р. Молочної та Молочної лиману. Такі компактні поселення були характерними виключно для Північного Приазов'я. Молокани також відносили себе до "духовних християн". Однак вони не жили з духоборами і поступово розпалися на ряд дрібних сект (суботники, воскресники, присіники тощо).

Окрему нішу посідала секта скопців, до лав якої приставали й селяни. Однак ця секта широкої популярності в регіоні не набула через специфічні вимоги та жорстокі гоніння з боку влади [11, 34].

Німецькомовне населення Північного Приазов'я в конфесійному плані було репрезентоване трьома групами віруючих – католиками, лютеранами та менонітами. Католики в межах даної розвідки нас не цікавлять через те, що мешкали вони переважно у містах.

Німці-лютерани більшістю проживали у колоніях Маріупольського колоністського округу (10 колоній, що утворили велику громаду з центром у колонії Грунау) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Життям лютеранських громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у кірхах, що були побудовані у готичному стилі.

Окрему частину прочан Лютерансько-євангельської церкви склали т. зв. сепаратисти (крайні пієтисти), відмінними рисами організації релігійного життя яких були, з одного боку, традиції самостійного обрання власних пасторів, з іншого – проведення на додаток до звичайних богослужінь, окремих зборів для читання Біблії. У Північному Приазов'ї сепаратисти мешкали у Бердянському повіті в колонії Нейгофнунг.

Лютерани та сепаратисти Північного Приазов'я підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу.

Особливим релігійним, культурним і конфесійним феноменом в історії Північного Приазов'я були меноніти. Вони мешкали практично у

найбільш населених волостях – Гальштадській та Гнаденфельдській. [12, 98].

Церковний устрій менонітів базується на громадських підвалинах. Вони не визнають ніякої церковної влади, окрім управління з боку ними ж обраних церковних старійшин та їхніх помічників. У зв'язку із тим, що у менонітів сформувалися два підходи до розуміння сутності церковної дисципліни, вони ще на своїй історичній батьківщині – Голландії почали організовувати окремі громади прихильників суворої ізоляції від "многочисного світу" (фламандці) та тих, хто припускав можливість церковного спілкування з християнами близьких конфесій (фризи). Тому і на Молочній меноніти оселилися окремими громадами. Центром фламандських менонітів стала колонія Гальштадт, фризьких – колонія Руднервейде. Компромісної позиції між цими двома підходами дотримувалися представники т. зв. старофламандського розуміння проблеми, які утворили Гнаденфельдську громаду з центром у колонії з тією ж назвою.

Окрім менонітів у Північному Приазов'ї мешкали і близькі до них за віросповіданням гуттери [12, 117]. Вони походили від тих самих поміркованих анабаптистів XVI ст., що й меноніти, утім, на відміну від останніх, їхнє учення ґрунтувалося на принципах релігійного комунізму. Їхні поселення з'явилися у Бердянському повіті у 30-х рр. XIX ст.

Поступово з менонітів виокремлюється нова релігійна община – так звані "братські меноніти" або новоменоніти. Їхні проповідники почали листування з німецьким баптистським Союзом м. Гамбург і перейняли певні баптистські догми [13, 19]. Північне Приазов'я стало одним з осередків формування та подальшого розповсюдження баптизму на теренах Російської імперії.

Отже, можемо підсумувати, що регіон в релігійному відношенні був дійсно доволі строкатим. Кожна етноконфесійна група колоністів мала змогу зберігати самоідентифікацію, адже однією з головних умов переселення до регіону представників інших релігій було збереження їхньої релігійної приналежності.

Офіційна православна церква в даній ситуації була змушена погоджуватися з політикою світською. У зв'язку з етнічно-релігійною строкатістю краю до завдань церкви належало запобігання поширенню негативного впливу на своїх парафіян з боку іновірців і переходу православних до інших конфесій; сприяння наверненню іновірців на православ'я. Разом із тим, впроваджувати подібні заходи слід було обережно, оскільки будь-які необачні чи радикальні дії могли відлякати тих, хто мав намір переселитися до регіону або навіть спричинити повернення на батьківщину тих, хто вже прибув сюди.

Наприкінці відзначимо, що приналежність селянства Північного Приазов'я до окремих релігійних напрямів є лише окремим аспектом у розгляді логіки міжконфесійних відносин у регіоні. Наразі питання міжконфесійних взаємин в їх історичній ретроспективі є доволі актуальним, що дає нам підстави займатися створенням ґрунтового дослідження з даної тематики.

- Мільчев В.І. та інші. – Запоріжжя, 1999.
2. Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1999.
 3. Гедьо А. До питання про церковний устрій мариупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К., 2001..
 4. Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и епископах ее. – Екатеринослав, 1875.
 5. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т.3 Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – 334 с.
 6. Никольский Н.М. История русской Церкви / Предисл. А.А. Круглова. – Минск, 1990.
 7. Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преев. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославскаго наместничества // Екатеринославския епархияльня ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 6.
 8. Платон. Правила учреждения единоверия 1800 г. // <http://www.krokov.org/>- Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.
 9. Русское православие: веки истории / Научн. редактор А.И. Клибанов – М., 1989. – 719 с.
 10. Лиман І.І. Російська православна Церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004.
 11. Народи Північного Приазов'я/ М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М.Кочерга, Л.В.Афанасьєва, В.М.Александров та ін. – Запоріжжя, 1997. .
 12. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005.
 13. Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. – Сакраменто, 1996.

В.І. Маслак

ДИЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКИХ ПАРАФІЯЛЬНИХ УЧИЛИЩ НА СТОРІНКАХ "КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ"

В сучасних умовах реформування галузі освіти, інтегрування України до Болонської системи виникає нагальна потреба в комплексних дослідженнях педагогічних та освітнянських досягнень минулого з метою збереження безцінної спадщини. Система освіти є однією із найважливіших складових духовного життя народу, лакмусовим папером, що відображає рівень розвитку суспільства та держави, калією історичних особливостей того чи іншого періоду, урядових програм, еволюції громадської етики та моралі. Досконале вивчення життя та творчої діяльності педагогів минулого, історії освітніх закладів, починаючи від шкіл княжої доби і до сучасних університетських центрів, навчальних методик, покликане вберегти від непродуманих кроків та помилок.

Парафіяльні* училища, що існували поряд з повітовими та губернськими, гімназіями та університетами [1, 921], створювались Міністерством народної освіти Росії для сільського населення, що чисельно домінувало в аграрній країні.

Історію цих навчальних закладів дотично описали О. Лазаревський [2], О. Левицький [3], Д. Багалій [4] та ін. Найбільш ґрунтовні розвідки належать І. Павловському [5; 6], який досить ретельно опрацював архіви Полтавського губернського правління [7] та підготував їх опис [8]. Більше ніж вікова віддаленість від студій І. Павловського вимагає переоцінки його наукових розвідок, що містять надзвичайно цікавий матеріал з історії освіти, архівної справи, краєзнавства.

Автор статті ставить за мету розкрити діяльність парафіяльних училищ на Полтавщині в XIX ст. Об'єкт вивчення – освітняська політика царату, предметом є полтавські парафіяльні училища.

Парафіяльні школи виникли ще у XVIII столітті під впливом діяльності братських та Київської академії [6, 5], а також не можна заперечувати певну спадковість від єзуїтських колегіумів [10, 158]. "Во всех городах, мастечках и селах, где были приходы, были и школы" [2, 89], на 7 полків припадало 866 навчальних закладів [6, 5]. Політика царського уряду негативно позначилась на розвитку шкільництва в Україні: так в 1768 р. 1 школа припадала на 746 осіб, а вже в 1875 р. – на 6 750 [1, 921].

На початку XIX століття, за статистичними даними, існувало 87 шкіл, де навчалось 738 учнів: "149 дворян, 151 козаков, духовных – 6, церковно-служителей – 17, помещичьих крестьян – 21, мешан – 102, купцов – 18, казенных крестьян – 34, остальные были дети чиновников, солдат, военных и др." [6, 17]. Ситуацію Міністерство народної освіти Росії намагалось вирішити шляхом впровадження "предварительных правил" від 24 січня 1803 р. за підтримки губернаторів, дворян, поміщиків та священників [6, 1]. Маючи в полтавській єпархії 777 церков, 884 приходи з населенням 337.713 осіб, планувалось заснувати 598 шкіл. Для найму приміщень для них виділили 9.766 "рублей", а для опалення – 11.606 [6, 22].

Була затверджена навчальна програма, за якою учні мали вивчати: "чтение, письмо и первые действия по арифметике", окрім цього вимагалось "наставлять учениковъ въ главныхъ началахъ закона Божія, въ благоправій, въ обязанностяхъ къ государю, начальству и ближнему, и вообще простымъ, яснымъ и состоянію учащихъ соотвѣтственнымъ образомъ стараются дать имъ правильное понятие о вещахъ" [6, 2].

Вивчивши буквар ("граматику"), школярі починали освоєння

"часослова"* та "псалтыря"** [6, 10]. Передбачалося навчання і для представників національних меншин, що обирали "православную веру, греко-росийского исповедания": карели, черемиси, мордва, татари, чуваші, вотяки та інші, на "их природном языке" (рідною мовою), поки вони не засвоюють російську [6, 35].

Ефективність засвоєння матеріалу забезпечувалася різними методами. Наприклад, застосовувалася візуалізація абетки, коли придумувалися різні пози для зображення букв: "дьячекъ подбоченится, выпрямится – сталь

* часослов - церковно-службова книга, в якій знаходились псалми, молитви, церковні пісні [9, 2723].

** псалтырь - збірка псалмів - одна із книг "Старого Завіту" [9, 1939].

* Парафія – певна місцевість, всі жителі якої вважаються прихожанами однієї церкви [9, 1906].